

Reflection of the Idea of Power and Governance in the Literary Field of the Constitutional Era

Ehsan Aghamohammad Aghaee

Department of Public law, NT.C. Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: e.ghamohammadaghaee@iau-tnb.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 30 March 2026
Received in revised form 03 August 2026
Accepted 04 September 2026
Available online 23 September 2026

Keywords:

Literature of the Constitutional Era,
Constitutional governance,
Themes of public law,
Perception of constitutionalism in poetry,
Constitutionalism in prose

ABSTRACT

Objective: The main goal of the present study is to analyze and understand the strands of thought and perception of constitutionalism in the text of public law, by carefully considering the literary fields of the Constitutional Era. Therefore, the secondary goal of this study can provide the ground for a better understanding of the perceptions and views about the Constitutional Era in the Iranian constitutional legal order, to some extent, and in this respect, it is novel.

Method: This research, with an analytical-descriptive approach and using a historical approach, explores the two perspectives of poetry and prose in the Constitutional Era. Therefore, in the following article, with a pause in the concept of constitutional governance and a brief reflection on its nature, we will address the two important literary areas of the Constitutional Era (poetry and prose) that the thinkers of the period in question relied on to express their emotions and opinions.

Results: The findings of the research show that the flashes of legalism and constitutionalism, in the period before the constitutional event, were first manifested and emerged in the form of beautiful and intellectual poems based on passion and emotion, as well as in the form of plays, short treatises, statements or descriptions of memories, and each of these works was somehow effective in conveying the thoughts and mindsets of the constitutionalists. The ideas arising from the text of political and legal theories, regardless of our logic and attitude towards them, are somehow intertwined with the field of literature and the nuances and themes of Persian poetry and prose texts.

Conclusion: The results of the research make it clear that in fact, understanding the concepts and ideas of public law will not be properly understood and will not produce results based on legal realities unless they are combined with literary taste, anecdotes, and examples from the history of literature and ancient roots.

Cite this article: Aghamohammad Aghaee, E. (2026). Reflection of the Idea of Power and Governance in the Literary Field of the Constitutional Era. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (11), 1-19.
<https://doi.org/10.22034/api.2025.2077626.1552>

© Author retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2077626.1552>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

As seen in the present study, all discussion is around an overall thought and it is to explore relations among citizens and state in the way of power exercise in public rights so that if this term is omitted from research title, there remain no discussion. In fact, it is the same thinking that motivate author to address it and has caused it novelty. As pointed out, citizens are the main issue in such thinking and all involvements are in their name and demand. Hence, whatever external facts, it seems that citizens are eternal and everlasting stakeholders of this important public law and as explained in the present paper, they are recognized as rightful creatures. In fact, such recognition is a step beyond citizenship identity and show their rightful identity: an identity which consider right owners (= people) as the main owners of governance. Such right since the time of emergence has been involved in many ups and downs and is challenged. In the discussed period in present study (constitutional), although there was no clear consideration on rightful concept, a mindset near to it in the framework of law demanding thought it has been the circuit of movement by constitutionalists. Hence, by focusing on constitutional literature in two areas of poem and prose, constitutional age poets' approach on power is considered.

Research Questions

In the overall framework of the present paper, addressing the question of what grounds, reasons, and necessities encourage constitutionalists to use them in Persian literature (poetry and prose) is, *inter alia*, the radical research question. Likewise, a consequential question is to what extent effective language capabilities are involved in building public laws through thought and transformation in public comprehension?

Method

In the present paper, by utilizing an analytical (cause and effect) technique and a multilateral approach to literary, historical, and legal concepts, we attempt to explore the relation between power and language in the constitutional age and find political thinking in prose literature in the constitutional age by reviewing media and texts.

Results

Along with this research in the framework of prose analysis, the use of simple language to express political purpose first appeared in prose and then in constitutional poetry. Although such simple writing was not problematic in prose, there were problems in poetry that were seriously affected by the traditional format. Despite this issue, and since constitutionalists have well understood that fighting against colonialism cannot be achieved without fighting against internal tyranny and fighting against Qajar tyrannists' power and then people's governance rights, they resort to attracting their main audiences, namely the public. Hence, constitutional poetry was the frankest response to the historical necessity of constitutional movement. Its trait was hidden in fighting against tyranny and colonialism. Praying for freedom, law demanding, anti-tyranny, free

pen and expression, establishment of constitutional administration, and, more importantly, the nation's governance rights are, *inter alia*, the most important constitutional poetry demands.

Conclusion

Based on the conducted analysis in the present paper and by considering the findings of the present research, one can conclude that during the presidency of Mirza Hussien Khan Sepahsalar Qazvini, especially as the Minister for Foreign Affairs, important books and theses were written and translated to get familiar with thinking transformations and Western philosophy. In this vein, and for instance, the "Tamsilat" book by Mirza Fathali Akhundzadeh translated by Mirza Jafar Qaracheh Daghi was published with such a purpose. Likewise, among the theses and handbooks with political themes was "Gheibi Handbook or Tanzimat (settings) Thesis" by Mirza Malkom Khan with a very simple and fluent prose. Another one was the "One Word" book by Mirza Yusuf Khan Tabrizi, who introduced the main items of the French Human Rights Declaration. In fact, one can conclude that many years before the constitutional age, and due to social and political needs, it became a priority to select a simple language to transfer meanings to the public. Hence, constitutionalists resort to Persian literature in language and public culture: a prose which is simple and clean and far from prolixity, with the aim of rapid transfer of the meanings to the public. Finally, it should be added that in most social and critical writings in the constitutional age, learning and conducting were seen as the fundamental purposes and in addition to aware people, the authors attempt to assimilate the way of progress and improvement to readers which can be seen as an objective and tangible conclusion and the result of historical experiences and the mindsets of constitutional age writers.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

بازتاب ایده قدرت و حکمرانی در ساحت ادبی عصر مشروطه

احسان آقامحمدآقایی

گروه حقوق عمومی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: e.aghamohammadaghaee@iau-tmb.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: هدف اصلی پژوهش حاضر آن است که با دقت نظر به ساحت ادبی عصر مشروطه، به تحلیل و فهم رگه‌هایی از فکر و تلقی از مشروطه‌گرایی در متن حقوق عمومی بپردازد. از این رو، هدف تبعی این پژوهش می‌تواند زمینه را برای فهم بهتر برداشت‌ها و دیدگاه‌ها پیرامون دوره مشروطه در نظم حقوق اساسی ایران، تا حدودی مهیا کرده و از این حیث واجد تازگی باشد.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱	روش پژوهش: این پژوهش با رویکردی تحلیلی-توصیفی و با بهره‌گیری از رهیافتی تاریخی به واکاوی دو منظر شعر و نثر در عصر مشروطه می‌پردازد. این رو، در مقاله پیش رو با درنگی در مفهوم حکمرانی مشروطه و تأملی گذرا در چیستی و عناصر وجودی دولت مشروطه، به دو ساحت مهم ادبی آن عصر (شعر و نثر مشروطه) می‌پردازیم که اندیشمندان دوران مورد نظر، برای بیان آرا و نظرات خود و انتقال معنای به عموم مردم، بدان تمسک می‌جستند.
کلیدواژه‌ها: ادب عصر مشروطه، حکمرانی مشروطه، مضامین حقوق عمومی، تلقی از مشروطه‌گرایی در شعر، مشروطه‌گرایی در ساحت نثر	یافته‌ها: یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بارقه‌های فکر قانون خواهی و مشروطه‌گرایی، در زمانه پیش از رویداد مشروطه، نخستین بار در قالب اشعاری نغز و پر مغز و مبتنی بر شور و احساس، و همچنین در قالب نمایشنامه‌ها، رساله‌های کوتاه، بیانیه یا شرح خاطرات، تجلی و ظهور و بروز یافته است و هر یک از این آثار به گونه‌ای در انتقال افکار و ذهنیات مشروطه خواهان موثر افتاده است. ایده‌های برآمده از متن نظریات سیاسی و حقوقی با هر منطق و سنجه‌ای که ملاک بگیریم، به نوعی با ساحت ادبیات و ظرایف و مضامین متون نظم و نثر فارسی گره می‌خورند.
	نتیجه‌گیری: نتایج برآمده از تحقیق روشن می‌سازد که در واقع فهم انگاره‌ها و ایده‌های حقوق عمومی مادام که با ذوق ادبی و حکایات و مثال‌هایی از تاریخ ادبیات و ریشه‌های کهن پیوند نخورد، به درستی ادراک نمی‌شود و حاصلی مبتنی بر واقعیت‌های حقوقی نخواهد داشت.

استناد: آقامحمدآقایی، احسان. (۱۴۰۵). بازتاب ایده قدرت و حکمرانی در ساحت ادبی عصر مشروطه. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۱۱)، ۵.

<https://doi.org/10.22034/api.2025.2077626.1552> ۱-۱۹

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2025.2077626.1552>

© نویسنده.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

تعریف دولت مشروطه در غرب، بدون توجه به الهیات مسیحی^۱ و نظریه سیاسی کلیسا درباره دولت، ناممکن است. با وجود این، پیدایش فکر مشروطه برای نخستین بار و به صورت پیشرفته و آگاهانه، در دوران کلاسیک یونان رایج شد که دولت شهرها آموختند، خود فرمانروایی^۲ را در جامعه ای کوچک اعمال کنند. این تفکر طی قرون وسطی، به صورت ساختاری نامتعارف به وجود آمد. تصور غالب گذشته آن بود که تنها راه حفظ نظم و وحدت در جامعه، روی آوردن به حکومت مطلقه تئوکراتیک یا حکومت های مطلقه تمرکزگرا^۳ یا حکومتی است که فرمانروای مقدس، شاه روحانی یا پادشاه الهی بر آن حاکم باشد. در اروپای غربی از سده های دوازده و سیزدهم میلادی به بعد، جهت گیری وقایع نامعمول بود و ملت ها بدون اینکه به دامن حکومت های مطلقه بیفتند، به ایجاد مبانی نظری و ساختارهای دولت مشروطه پرداختند. (تیرنی، ۱۳۹۳: ۳۳-۳۱). بنابراین، دغدغه های اولیه اندیشه مشروطیت با مفاهیمی چون: رضایت، مشروعیت، حقوق جامعه، رابطه حکومت مرکزی و محلی، نمایندگی، حق مقاومت، حاکمیت مردم، توزیع قدرت گره خورد و طی سه دوره، بخشی از آن در حقوق قرون وسطی؛ بخشی طی جنبش شورایی در سده پانزدهم و بخشی دیگر نیز، در نظریه مشروطه در سده هفدهم، محقق شد. (همان، ۱۹۲-۱۹۱). در مبحث پیش رو، ابتدا با رهیافتی تاریخی به تعریف دولت مشروطه پرداخته و سپس حوزه مفهومی دولت مشروطه را با نظر به مفهوم، ویژگی ها، انواع و اشکال آن، از نظر خواهیم گذراند.

معناشناسی حکمرانی مشروطه

در این گفتار، برای درک بهتری از تعریف دولت مشروطه و با وجود قرائت های رایجی که از دولت مشروطه وجود دارد، باید گفت که دولت مشروطه دولتی است که قدرت در آن به دلایلی چند از جمله تاریخی، حقوقی، اخلاقی و فلسفی، متضمن پراکندگی و تحدید قرار گرفته است. (وینسنت، ۱۳۷۰: ۳۱۹-۳۱۸). همچنین در تعریف دولت مشروطه می توان گفت آن گونه دولتی است که قدرت در ساختار آن، محدود به قانون منتخبان مردم بوده و با اعمال توزیع خردمندانه قدرت در سه سطح «هنجارها، ساختارها و رویه ها»، از تمرکز قدرت که پیامد آن استبداد، خودکامگی، مطلق گرایی است، جلوگیری می نماید. (رحمت الهی، آقامحمدآقای، ۱۴۰۲: ۲۱۱). همچنین دولت مشروطه به مثابه مرحله تکاملی گذار دولت، از شکل مطلقه به شکلی از نظریه های دولت است که در آن، مؤلفه هایی نظیر حاکمیت قانون، پاسخگویی، حاکمیت مردم، تفکیک ساختاری نهادهای قدرت، نظارت بر اعمال دولت، رضایت مردم، قرارداد اجتماعی، جامعه مدنی، دموکراسی و مسئولیت پذیری قدرت حاکم، به مثابه اصل تلقی شده و دولت مکلف به رعایت و تضمین آن است. از این رو، نظریه دولت مشروطه، راه کاری مطمئن برای برقراری نظم و قواعد و هنجارهایی مبتنی بر حاکمیت قانون دانسته می شود که مناسبات دولت و شهروندان را سامان می دهد.

مفهوم شناسی حکمرانی مشروطه

مفهوم حکمرانی مشروطه از زمان پیدایش، در واکنش به الگوی حکمرانی مطلقه دولت ها و از آن مهم تر در هوای زدودن چهره خودسر و مستبد از عمل حکمرانی و شخصیت حاکمان و ارایه تصویری از حکمرانی بخردانه و حاکم معتدل و معقول مطرح شد. تحقق این خواست به لحاظ تاریخی، مرهون مجاهداتی است که طی قرن ها برای مقابله با دولت مطلقه صورت گرفته و به بهترین وجه بازگوی آن است که بنیاد فکر مشروطه خواهی عمیقاً با آرزوها و دلبستگی های مردم سالارانه همراه بوده است. (عظیمی، ۱۳۹۴: ۱۵).

1. Ecclesiology

2. Self-government

3. Centralizing absolutism

بنابراین چنانکه مفهوم دولت مطلقه از دل نظم سیاسی فئودالی، ملوک الطوائفی و ظهور اصناف / صنوف بیرون آمد، (گل محمدی، ۱۳۸۷: ۱۸۲). نظریه دولت مشروطه نیز، از بطن دولت مطلقه زاده شد و در این فرآیند تاریخی، تحول و موجودیتی تازه یافت. در تدقیق مفهوم دولت مشروطه، اشاره به این واقعیت حائز اهمیت است که دولت مشروطه به عنوان شکلی از دولت و پدیده‌ای مستقل از شهروندان در نظر گرفته می‌شود که بر بنیاد نظریه برتری قانون بر هر چیز و هر کس تکیه دارد و مبتنی بر هنجارها و تضمین‌های ناشی از قانون اساسی و محدود به رعایت الزامات حقوق بنیادین بشری، است. به تبع این تحلیل مفهومی از دولت مشروطه، فرمان‌روا و حاکم سیاسی مشروطه‌گرا نیز، کسی است که در سایه دولتی مبتنی بر ضوابط و محدودیت‌های قانونی، حقوقی و قراردادی قرار گرفته و به شیوه حقانی و مشروع، حکمرانی می‌کند. (رحمت الهی، آقامحمدآقای، همان، ۲۱۳).

در این مقال، با رویکردی مفهومی و از ورای شناسایی ویژگی‌های حکمرانی مشروطه، می‌کوشیم تا به درکی بهتر از حقیقت این الگوی حکمرانی، نائل آییم.

عناصر وجودی حکمرانی مشروطه

با توجه به اینکه دولت مشروطه به لحاظ ماهوی با تمرکز قدرت همخوانی ندارد، شرایط تحقق دولت مشروطه نیز به طریق اولی با مطلق‌گرایی، خودسری و تمامیت خواهی ناسازگار است. همچنین با در نظر داشتن این واقعیت که زیر نقاب و پوشش دولت مشروطه، ممکن است تمرکز قدرت به وجود آید، سازمان‌دهی یا به تعبیر دیگر مهندسی قدرت سیاسی، ضرورت ایجاد می‌کند که با تدابیر و شیوه‌های فنی آزموده، قدرت سیاسی به نحوی معقول و سنجیده سرشکن و منتشر شود تا خطر بالقوه تمرکز قدرت کاهش یابد. (قاضی شریعت پناهی، ۱۳۷۷: ۱۲۹). در زیر به اهم این ویژگی‌ها اشاره می‌شود.

تحدید قدرت

در راستای شناخت مفهوم دولت مشروطه، تحدید قدرت، بیش از هر مؤلفه دیگری، نمود دارد. تحدید قدرت، به معنای ایجاد محدودیت‌هایی برای دولت در فرآیند اعمال قدرت بر شهروندان است. در حقیقت، محدود سازی قدرت به معنای تضمین‌دهی دولت‌ها به شهروندان در قبال دو اصل آزادی و حقوق دموکراتیک شهروندی است. در تبیین مؤلفه تحدید کنندگی دولت مشروطه باید گفت که به واسطه تحدید قدرت، اصل آزادی به معنای آنکه هرکس از موقعیتی برخوردار شود که به او قدرت بیان خواسته‌ها و توان عمل بر اساس آن‌ها، به نحو آزادانه اعطا شود؛ تأمین خواهد شد.

همچنین متأثر از تحدید قدرت، حقوق دموکراتیک شهروندان که برجسته‌ترین مصداق این حق‌ها؛ حق مشارکت و بیان اراده یک ملت، به واسطه نمایندگان آن است، تضمین می‌شود. به تعبیر دقیق‌تر، ویژگی محدود سازی قدرت سیاسی در دولت مشروطه، مستلزم آن است که زمام‌داران در اعمال قدرت، تنها از ابزارهایی بتوانند بهره گیرند که نظم حقوقی آن را تجویز می‌نماید. بنابراین چنانچه در هر موقعیتی از اعمال صلاحیت‌های قانونی، زمام‌داران از حدود اقتدار و اختیارات حقوقی که به آن‌ها تفویض شده خارج شوند، شهروندان این حق را دارند که در واکنش به نقض حقوق شهروندی‌شان، علیه زمام‌داران شکایت کنند. (گرچی ازندریانی، ۱۴۰۰: ۲۶۹).

توزیع و پراکندگی قدرت

از دیگر مفاهیم کاملاً مرتبط با نظریه دولت مشروطه، پراکندگی یا متنوع و متفرق ساختن کانون‌های قدرت، با هدف پیش‌گیری از انباشت و تجمع قدرت در دست فرد یا گروهی خاص و در یک حوزه معین است. باید بر این واقعیت تأکید کرد که پراکندگی یا تفرقه قدرت و اقتدار سیاسی، در وهله نخست تضمینی محکم در مسیر تفرق قدرت سیاسی و دگرگونی و تغییر منظم در نظام سیاسی قلمداد شده، و مآلاً به شکل‌گیری دولتی می‌انجامد که بر آمده از ارزش‌هایی چون آزادی، برابری

و همچنین برخاسته از رأی و خواست عمومی و از همه مهم‌تر تأکید بر با مسئولیت پذیری بالا و تعهد همه جانبه دولت در قبال حق‌های فردی و آزادی‌های عمومی است. (رحمت الهی، آقامحمدآقایی، همان، ۲۱۴).

سرشکن کردن قدرت

از جمله ویژگی‌های دولت مشروطه لزوم انتقال و سرشکن شدن قدرت سیاسی در میان گروه فرمان‌روایان برگزیده مردم است. این امر موجب می‌شود که به هر سازمان یا نهادی، اختیاراتی واگذار شود تا هر نهاد بتواند قدرت دیگر نهادها را مهار کند. بدین منظور، قانون اساسی می‌باید مناسبات میان کانون‌های قدرت را به نحو متوازن و متعادل تنظیم کند تا امکان انحراف از مسیر تعادل و فساد ناشی از قدرت، به حداقل برسد. (همان، ۲۱۵).

انگاره‌های حقوق عمومی در ساحت شعر مشروطه

چنان‌که از عنوان اثر برمی‌آید، تمامی بحث حول اندیشه‌ای کلی می‌گردد و آن واکاوی مناسبات میان شهروندان و دولت در نحوه‌ی اعمال قدرت در حقوق عمومی است. تا جایی که شاید اگر این عبارت از عنوان پژوهش حذف شود، دیگر بحثی برای بررسی باقی نماند. در واقع همین اندیشه است که نگارنده را به پرداختن آن برانگیخته و موجب بدیع بودن آن شده است. به طوری که اشاره شد، شهروندان، موضوع‌له اصلی این اندیشه به شمار می‌آیند و تمام درگیری‌ها به نام و خواستاری آن‌هاست. از این رو، واقعیت‌های بیرونی هر چه باشند، به نظر می‌رسد که شهروندان، ذی‌نفعان ازلی - ابدی این مسئله مهم حقوق عمومی‌اند و به ترتیبی که در این مقاله در نظر گرفته شده، به عنوان موجودات حق‌مند شناخته می‌شوند. در واقع این شناسایی (به جا آوردن)، گامی فراتر از هویت شهروندی و بیانگر هویت حق‌مندی آنان است: هویتی که حق‌مندان (= مردم) را صاحبان اصلی حق حاکمیت می‌داند. این حق از زمان ظهور، در فراز و نشیب‌های بسیاری گرفتار آمده و به چالش کشیده شده، و در دوران مورد بحث، عصر مشروطه، گرچه تلقی روشنی از مفهوم حق‌مندی مطرح نبوده، ذهنیتی نزدیک به آن در چهارچوب اندیشه قانون‌خواهی، دایر مدار حرکت مشروطه خواهان بوده است. از این رو با تمرکز بر ادب مشروطه در دو ساحت شعر و نثر، اجمالاً رویکرد شاعران دوران مشروطه به قدرت مدنظر قرار گرفته است.

مضامین شعری عصر مشروطه

انتخاب زبان ساده برای بیان مقصود سیاسی، ابتدا در نثر و سپس در شعر مشروطه پدیدار شد. این ساده‌نویسی گرچه در نثر مشکل نبود، در شعر که تا پیش از این به شدت متأثر از قالب سنتی بود، مشکل می‌نمود. با وجود این و به دلیل آنکه مشروطه خواهان به درستی فهمیده بودند که مبارزه با استعمار بدون مبارزه با استبداد داخلی و مبارزه با قدرت مطلقه مستبدان قاجاری و سپس طرح مسأله حق حاکمیت مردم میسر نمی‌شود، به جذب مخاطبان اصلی‌شان؛ عموم مردم روی آوردند (آجودانی، ۱۳۸۷: ۱۵۶). از این رو، شعر مشروطه صمیمانه‌ترین پاسخ به ضرورت تاریخی جنبش مشروطه خواهی بود. ویژگی آن نیز، در مبارزه ضد استبدادی و ضد استعماریش نهفته بود. ستایش از آزادی، قانون خواهی، استبداد ستیزی، خواست آزادی قلم و بیان، تشکیل پارلمان، استقرار حکومت مشروطه و از همه مهم‌تر، به رسمیت شناختن حق حاکمیت ملت، از مهم‌ترین مطالبات شعری مشروطه به شمار می‌آیند. (آجودانی، ۱۳۸۷: ۱۷۰ و ۱۷۹).

تأکید بر حق حاکمیت مردم

با توجه به اینکه اساس شعر مشروطه را مداخله آرای ملت در امور خودشان تشکیل می‌دهد، این معنی به شیوه‌های گوناگون در شعر این دوره بازتابیده شده است: (آجودانی، ۱۳۸۷: ۱۸۰-۱۷۹).

ملک الشعرای بهار:

«شه که به ملت سپرد اختیار از دل ملت بزدايد غبار»

اديب الممالك فراهانی:

«بی که ملت ایران حقوق خویش گرفت شبان دادگر از چنگ گرگ میش گرفت»

عارف قزوینی:

«همیش مالک این ملک ملت است که داد قباله دست فریدون سند به نام قباد»

اشرف حسنی قزوینی:

«آن که دولت را از این ذلت رهاوند ملت است آن که کشتی را سوی ساحل رساند ملت است
مالک این آب و خاک و مملکت ملت بود تاج گیر و تاج بخش سلطنت ملت بود»

فرخی یزدی:

«دولت هر مملکت در اختیار ملت است آخر ای ملت به کف کی اختیار آید تو را»

سفارش به وطن پرستی

وطن بزرگترین مایه‌ی الهام همه‌ی شاعران دوره‌ی مشروطه بوده که از این میان به دو نمونه اشاره می‌شود: (آجودانی، ۱۳۸۷: ۲۲۶-۲۲۸).

علی اکبر خان دهخدا:

«هنوزم ز خردی به خاطر در است که بر لانهٔ ماکیان برده دست
به منقارم آن سان به سختی گزید که اشکم چو خون از رگ، آن دم جهید
پدر خنده بر گریه‌ام زد که هان وطن داری آموز از ماکیان»

میرزاده‌ی عشقی:

«این بود گهواره‌ی ساسانیان بنگه تاریخی ایرانیان
قدرت و علمش چنان آباد کرد ضعف و جهلش این چنین بر باد کرد
ای مداین از تو این قصر خراب باید ایرانی ز خجلت گردد آب»

ستایش آزادی خواهی

شعر مشروطه در اصل خود، ستایش گر بزرگ آزادی است که مواردی از آن را در آزادی بیان و قلم و مطبوعات، عیان می‌بینیم: (آجودانی، ۱۳۸۷: ۲۵۰-۲۵۱).

ملک الشعرای بهار:

«ملک را آزادی فکر و قلم قوت فزای خامه آزاد نافذتر ز نوک خنجر است
گشت آزاد فکر و اندیشه قلم و نطق و حرفت و پیشه»

فرخی یزدی:

«تا قلم نگردد آزاد از قلم نمی‌کنم یاد گر قلم شود ز بیداد همچو خامه هر دو دستم
آزادی است و مجلس و روزنامه را هر روز بی محاکمه توقیف می‌شود»

تلقی مثبت از حاکمیت قانون

برداشت مشروطه خواهان از حاکمیت قانون، گاه همان چیزی است که عمدتاً در قانون اساسی فرانسه آمده و متضمن مفاهیمی چون: آزادی احزاب و تسوی همه آحاد در برابر قانون و پارلماناریسم است:

اشرف الدین حسینی قزوینی:

«مشروطه درختی است پر از میوه و اثمار عدلیه و انصاف و مساوات ورا بار
قانون اساسی است در و ناظر هر کار فرقی به میان غنی و شاه و گدا نیست»

فرخی یزدی:

«محکوم زوال کی شود آن ملت در مملکتی که حکم با قانون است»

قدرت در شعر پسا مشروطه

مهم ترین تغییر شعر عصر مشروطه نسبت به دوران ماقبل خود، گسترش یافتن شعر در میان گروه های مردم بود. مسئله ای که از کودتای ۱۲۹۹ تا شهریور ۱۳۲۰، به علت سانسور شهربانی، حال و هوای شعر مشروطه را نداشت. در حقیقت شعر معاصر در قالب های نو و آزاد، از ۱۳۲۰ شروع شد.^۱ این دوره ی شعری با وجود آنکه از نظر پشتوانه های فرهنگی غنی شده بود، از نظر گسترش در میان مردم، ناموفق بود. به طوری که از شهریور ۱۳۲۰ تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، صداها یا صدای ادبیات کارگری است یا همان رمانتیسیم عصر پهلوی اول و متری ترین صداها، از آن نیماست که با سمبولیسم اجتماع گرا پیوند دارد: در این میان شاعری جوان در قامت هوشنگ ابتهاج (ا.ه. سایه) نیز، در مجموعه شبگیر، نوعی شعر اجتماعی خطابی خلق می کند. در حقیقت از کودتای ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۰ دو صدای عمده بیشتر به گوش نمی رسد یکی صدای تکامل رمانتیسیم است و آن افسانه ی نیماست و دیگری یکی در شعر زمستان اخوان ثالث است و دیگری صدای شاملوست. از ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۹ نیز، از میان صداها، یکی صدای فروغ در طبیعت گرایی است که به گوش می رسد، و دیگری صدای صوفیانه سپهری است. از ۱۳۴۹ تا ۱۳۵۷ که دوران اوج گیری مبارزات مسلحانه است، از بین صداها، صدای شاملوست که شنیده می شود و عمده ی درون مایه های شعری او از ستایش قهرمان مبارزه ی مسلحانه، وصف شکنجه ها و زندان ها و میدان های اعدام، و در هم کوبیدن آنچه از یأس و ناامیدی دوره ی قبل بود و انتظار آمدن بهار، حکایت دارد. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۵۴-۶۹ و ۱۴۲-۱۴۵).

با وجود این، در شعر معاصر، مهم ترین قسمت؛ یعنی مخاطب در بیشتر اوقات حضور ندارد و البته ریشه این مسئله را می توان در فلسفه های پسامدرن و نظریه های مرگ مؤلف و فقدان مخاطب و به مانند آن ردیابی کرد. از این رو برای یافتن ملاک تأثیر شعر سیاسی معاصر، به سراغ حافظه مردم می باید رفت. بنابراین، اگر حافظه عمومی به همان میزان که اشعاری نظیر: «مرغ سحر» یا «یادآر زشمع مرده یاد آر» از مشروطه خواهان را به یاد دارد، اشعار سیاسی معاصر را نیز به یاد داشته باشد، بدان معناست که شعر سیاسی معاصر در نقد قدرت توفیق داشته است. (مختاری، محمد، ۱۳۷۸: ۷۶-۸۸).

۱. با لحاظ آنچه درباره ی عناصر شعر و شاعرانگی پسامشروطه گذشت، باید یادآور شد که این مقال، تنها برای شناسایی نمونه هایی از انتقادات شاعران به آسیب ها و مفاسد قدرت مطلقه سیاسی به شعر پسامشروطه پرداخت. از این رو ردیابی و تحلیل محتوی و ساختار شعر دوره ی معاصر را به اثر تحقیقی و زیسته با چراغ و آینه، استاد محمدرضا شفیی کدکنی، انتشارات سخن، حواله می دهد تا چنانچه مجال و بضاعتی دست داد، مستقلاً بدان بپردازد.

بازتاب رگه‌هایی از فکر حقوق عمومی در نثر مشروطه

در گفتار حاضر به نسبت میان قدرت و زبان در دوران مشروطه‌طلبی و قانون‌خواهی پرداخته و از خلال رساله‌ها و عبارات، در ترسیم خط و ربط فکر سیاسی در ادب منثور در عصر مشروطه می‌کوشیم. در دوران صدارت میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی، به ویژه در مقام وزارت خارجه‌ی وی، کتاب‌ها و رساله‌های مهمی برای آشنایی با تحولات فکری و فلسفی غرب نوشته و ترجمه شد. کتاب «تمثیلات» میرزا فتحعلی آخوندزاده، با ترجمه میرزا جعفر قراچه داغی، منتشر شد. کتاب «فلک السعاده» و «دیاکرت یا حکمت ناصری» نیز، با این منظور نشر یافتند. از این میان، رساله‌ها و کتابچه‌هایی که مضمون سیاسی داشتند، یکی «کتابچه غیبی یا رساله تنظیمات» بود که به قلم میرزا ملکم خان، با نثری روان و بسیار ساده نوشته شد. دیگری کتاب «یک کلمه» از میرزا یوسف خان تبریزی (مستشارالدوله) که معرف مواد اصلی اعلامیه‌ی حقوق بشر فرانسه بود. همچنین از دیگر آثار قلمی می‌توان به نوشته‌های میرزا عبدالرحیم طالبانی (طالبوف)، میرزا آقاخان کرمانی، زین‌العابدین مراغه‌ای، اشاره کرد که جملگی از بانیان نثر جدید فارسی به شمار آمده و از مدت‌ها پیش از عصر مشروطه، به سبب نیازهای اجتماعی و سیاسی، به طور آگاهانه در جهت رسیدن به اهداف سیاسی خود، مؤسس و مشوق ساده‌نویسی و دگرگونی شده بودند. از این رو، با نگاهی به زمینه‌ی تاریخی ادبیات مشروطه و گرایش به ساده‌نویسی، برمی‌آید که مبارزه‌ی گسترده با استبداد شاهان قاجاری و سیاست ضد ملی آن‌ها، موجی از روزنامه‌ها، کتاب‌ها، رساله‌ها و بیانیه‌های مختلف بر ضد استبداد و استعمار را در داخل و خارج کشور به راه انداخت. در نتیجه‌ی این امر، و با اوج‌گیری مبارزات مردمی، انجمن‌های سری و تشکیلات نوینی در دوران، جهت مبارزه با استبداد و استعمار بر پا شدند. (آجودانی، ۱۳۷۸: ۷۴-۷۶ و ۱۴۸-۱۴۹). بدین‌ترتیب مشروطه‌طلبان بار دیگر به نثر کلاسیک فارسی روی آوردند: نثری که ساده و پاکیزه و به دور از اطناب و درازنویسی با هدف انتقال سریع مفاهیم روشن‌گرانه و قابل درک برای عموم مردم، بود.

به دیگر سخن در اکثر نوشته‌های اجتماعی و انتقادی مقارن مشروطیت، اهداف آموزندگی و هدایت اصل تلقی شده و نویسندگان علاوه بر باز کردن چشم و گوش مردم، راه پیشرفت و ترقی و نیکبختی را نیز، به خوانندگان می‌نموده‌اند. (یوسفی، ۱۳۸۶: ۱۳۶). به همین مناسبت، بررسی آثار متفکران مشروطه را از طریق اندیشه‌های ایشان پی می‌گیریم:

حکومت قانون و ملیت خواهی

در افکار مشروطه خواهان پرداختن به مقوله‌هایی چون: ملیت‌خواهی مدرن، حکومت قانون و سکولاریسم، د راندیشه میرزا فتح علی آخوندزاده، به گسست از سنت سیاسی کهن و پایه‌گذاری اندیشه سیاسی مدرن در ایران انجامید (حق‌دار، ۱۳۸۲: ۴۲) و فصلی نو را در تاریخ سیاسی ایران رقم زد. به تعبیر دیگر، اهمیت مقام آخوندزاده، در این است که او اندیشه‌ساز فلسفه ناسیونالیسم جدید و مروج اصول مشروطیت و حکومت قانون است. (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۰۸). همچنین باید اشاره داشت که پس از آشنایی وی با اندیشه سیاسی مدرنیته، بر لزوم تغییر "سلطنت مطلقه استبدادی" یا "دسپوتیسم" به "سلطنت معتدله"، "قونسی توستی یا کونستیتوسیون" یا همان "حکومت مشروطه" تأکید می‌نماید. (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴۶-۱۵۰). در اثر همین باور، آخوندزاده مقام شاهزاده یا پادشاهی حقیقی را از آن کسی می‌داند که تابع قانون باشد و بیش از هر چیز به آبادانی و آسایش وطن و ترقی و پیشرفت ملت بیندیشد. (آخوندزاده، ۱۳۸۹: ۲۵۷).

تأکید بر مشروط بودن قدرت حکومت

عبدالرحیم طالبوف تبریزی، اندیشمندی مشروطه‌خواه و وطن‌پرست بود که در صدد برآمد تا مردم را با مفاهیمی نظیر: فلسفه حکومت، قانون، مشروطیت و آزادی، آگاه کند و از عیوب خودکامگی و بی‌قانونی برهاند. (یوسفی، ۱۳۸۶: ۷۶). بدین ترتیب می‌توان عقاید سیاسی او را ترکیبی از لیبرالیسم سیاسی و دموکراسی اجتماعی دانست که در مسیر تأسیس نظام دموکراسی، بر حقوق فردی، آزادی و حکومت قانون اصرار می‌ورزد و هرگونه لگام گسیختگی و بی‌قانونی را ویران‌گر می‌بیند.

به باور طالبوف، لفظ «مشروطه»، به معنای مشروطی بودن قدرت حکومت در اعمال زور به مردم و حق طغیان مردم بر علیه ستمگری حاکمان است (آدمیت، ۱۳۶۳: ۳). به نظر می آید مفاهیمی که طالبوف در اندیشه های مترقیانه خود بدان می پردازد، تا حدی بدیع می نماید.

لزوم تحقق حکومت مشروطه قانونیه

از متفکران انقلابی پیش از نهضت مشروطیت، میرزا آقاخان کرمانی است که معتقد به حکومت ملی و اصول جامعه گرایی و فلسفه ملی گرایی بود. مجموع اندیشه ی سیاسی میرزا آقاخان به تأسیس دولت "مشروطه" بر پا کردن اساس "مدنیت و مشروطیت" و حکومت مشروطه ی قانونیه می رسد. (آدمیت، ۱۳۵۷: ۲۶۱). رساله مهم میرزا آقاخان، رساله سه مکتوب است که در آن از ویژگی های نظام خودکامه عصر ناصری یاد می کند. به باور میرزا آقاخان کرمانی "درجه ظلم در حق مظلوم، و پایه ستم حاکم درباره محکوم، همواره به قدرت حد قوت و قدرت حاکم بستگی دارد؛ زیرا میرزا آقاخان کرمانی، عمیقاً معتقد است که حاکم هر قدر ممکن باشد و بتواند، در حق رعیت ظلم می نماید و در طول زمان هر ظلمی که نکرده، در حقیقت توانسته یا مجالش را نیافته نه این که نخواسته است. و هیچ وقت نیز، طاقت و تحمل مظلوم و محکوم شرط نبوده و نیست (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۳۳۵).

لزوم استقرار قانون در جامعه

زین العابدین مراغه ای در نگارش آثار خود از جمله سیاحت نامه ابراهیم بیگ، از وطن پرستی و ملت دوستی سخن به میان داده و بانگ برداشته که "ای هم وطنان ز خواب برخیزید". مراغه ای معتقد بود که بسیاری از پریشانی ها به سبب فقدان استقرار قانون در جامعه است که این امر، موجب تعدی زبردستان بر زیردستان شده است. (یوسفی، ۱۳۸۶: ۱۳۱). مراغه ای در جای جای سیاحت نامه، به جهل به عنوان آفت بزرگ تاریخ اشاره می کند و می نویسد: "این بی خردان ملاحظه نمی کنند که در این عصر اخیر، سبب هرج و مرج ایران و عدم پایداری سلطنت در یک سلسله و خانواده، جز بی عملی و بی خبری نیست و اسباب عمده این خرابی ها، ظلم و مایه ی آن جهالت است. به باور مراغه ای، جهل در ایران موجب شده که مردم اسیر حکم و تابع خواهش های نفسانی مشتی فراعنه و نمارده شوند. حاکمانی که بر همه زندگی مردم حکم می رانند و هیچ بازخواست و مؤاخذه ای برای ایشان نیست (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۳۳۴). در حقیقت مراغه ای، با انتقاد صریح از حاکمان بر آرمان های مشروطه خواهانه اش راه می سپرد.

تأکید بر اصول آدمیت

آرای مشروطه خواهانه میرزا ملکم خان را از لایه لای رساله های وی می توان گرد آورد و تحلیل کرد. برخی از این آثار نسبت به دیگر نوشته ها درجاتی از چرخش فکری را نشان می دهند و حیات فکری و عملی او را در هاله هایی از تأمل بیشتر فرو می برند (آجودانی، ۱۳۷۸: ۲۸۱-۳۶۲) (حق دار، ۱۳۸۶). از میان آثار وی، به رساله آدمیت او می پردازیم که منجر به یک مجمع فکری و یک جریان روشنفکری و مشروطه خواهی شده است. میرزا ملکم خان رساله آدمیت را در دو جز و بیست و پنج فصل گرد آورده و نکاتی را در تعریف آدمیت و تکالیف آدمی در رفع ظلم بیان می دارد. او در معنای ظلم، آن را خلاف حق می شمارد و می افزاید که آدم باید دشمن ظلم باشد و در هر جا که ظلم را ببیند، به تمام قدرت خود در مقام رفع آن ظلم برآید. بنا بر اعتقاد ملکم، دفع ظلم ممکن نیست مگر به مردانگی، او مردانگی را بنیان نظم در عالم می داند، به گونه ای که اظهار می دارد بدون مردانگی زندگی آدمیت محال است. بدین ترتیب تکلیف خود با حاکمان وقت را، که خود روزی بدان جایگاه تعلق داشت، روشن می نماید. (اصیل، ۱۳۸۸: ۳۲۹-۳۳۰).

ضرورت تحقق یک کلمه (قانون)

میرزا یوسف تبریزی، با شناختی که از سرشت خودکامگی و قدرت‌طلبی در ایران داشت، به نگارش کتاب «یک کلمه» دست زد. اثری که به تعبیر وی با اقتدا به روح القوانین نوشته شده بود و با استناد به آیات قرآنی مواد اعلامیه حقوق بشر فرانسه، بازگوی روح اسلام بود. به طوری که می‌توان یک کلمه را از آغازگران مبانی فلسفه حقوق در ایران دانست (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۳۳۷-۳۳۵). در مستشارالدوله، در فقرات هشتم و دوازدهم به مسئولیت شاه و حق حاکمیت مردم اشاره می‌نماید. در خصوص شرایط حاکم بیان می‌دارد که: حاکم باید از بدو درس اداره و علم حقوق را تحصیل کند و به تدریج ترقی کرده و پس از طی مراحل فرمان‌روایی برسد. در عین حال صرف داشتن تخصص را کافی برای نیل به مناصب نمی‌داند و می‌آورد که حاکم باید طرز سلوک بازبردستان خود را بداند و با آن‌ها از روی نصفت و عدالت رفتار کند. هر وزیر و امیر و حاکم در مأموریت خود مسئول است. سبب مسئول بودن این است که هر مأمور مکلف است به متابعت از احکام قانونی چون سایر مکلفان و این قاعده از شریعت اسلام است (مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۳۹ و ۵۶) (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۲۳۲).

توجه به حقوق طبیعی بشر

میرزا ابراهیم خان که دانش آموخته‌ی علم حقوق در بیروت بود، تحصیلات خود را در فرانسه تکمیل کرد و در مراجعه به ایران در وزارت عدلیه مشغول به کار شد و با طرح رساله‌ی اساس سیاست مملکت یا حقوق بشری، طی سه باب، نخست به حقوق و بیان حقوق طبیعی و صوری، باب دوم در مملکت و ملت و باب سیم در سلطنت، به تبیین حقوق بشری می‌پردازد. از این رو رساله‌ی او حائز اهمیت تاریخی است (اویسی، ۱۳۸۶: ۵-۱۴۵).

بیانیه حقوق بشر

میرزا علیمحمدخان اویسی با نگارش رساله‌ی «بیان‌نامه‌ی حقوق بشر»، در واقع به ترجمه‌ای آزاد از اعلامیه‌ی حقوق شهروندی و بشر دست می‌یازد. میرزای اویسی در این رساله‌ی چند صفحه‌ای و پس از طرح کلیات و مقدمات، طی ۱۷ بند و به بیان خویش به شناسایی قوانین اساسیه‌ی اصلیه‌ی ملل متمدنه می‌پردازد که به زعم او حقوق بشری نام دارد و در آخر به انتظار می‌نشیند تا مجلس دارالشورای کبرای ملی، این قوانین اساسیه را برای ایران ثابت کند. (اویسی، ۱۳۸۶: ۱۵۳-۱۶۳).

دولت با اساس

میرزا محمدعلی فروغی، ذکاء الملک دوم، از ادیبان و اندیشورانی پیشگام در خلق آثار ادبی و هنر سیاست‌مداری، در ایران مدرن بود. یکی از رساله‌ی مهم و تأثیرگذار وی، رساله «حقوق اساسی یا آداب مشروطیت دول» است که برای نخستین بار از دولت با اساس و بی‌اساس، سخن به میان می‌آید. به اعتقاد فروغی، حقوق اساسی متکفل تعیین اساس دولت است. اساس دولت نیز، عبارت است از قوانینی که ترتیب اختیارات دولت و حقوق ملت به موجب آن تعیین می‌شود. بنابراین، هر دولت که دارای قوانین مذکوره باشد، دولت با اساس و الا، اساس ندارد و صاحبان قدرت با مردم به دلخواه خودشان رفتار خواهند کرد. به اعتقاد فروغی، دولت با اساس مرادف دولت مشروطه؛ یعنی دولتی که صاحبان قدرت در آن مقید به قانون باشند و جماعتی بر اعمال ایشان ناظر باشند و قدرت دولت مردان را تعدیل نمایند (فروغی، ۱۳۸۲: ۲۹-۳۲).

مساوات‌گرایی

منصور السلطنه عدل، با نگارش کتاب حقوق اساسی یا اصول مشروطیت، بحثی از مساوات در برابر قانون، محاکم عدلیه و مالیات را مطرح می‌کند. عدل با گلایه از فقدان عنصر مهم مساوات‌گرایی در قانون اشاره می‌کند که در قوانین اساسی ما، اصلی که راجع به مساوات در مشاغل و مناصب باشد، وجود ندارد و علت سکوت در این باب آن است که در ایران هیچ وقت مناصب منحصر به طبقه معینی نبوده که قانون صراحتاً آن را ممنوع بداند. بلکه تمام اشخاص می‌توانسته‌اند به اعلی درجه

مناصب نائل شوند، منتها میان عالم و جاهل و لایق و نالایق فرقی گذاشته نمی شوند (عدل، ۱۳۸۹: ۹۳). منصورالسلطنه با طرح دیدگاه انتقادی خود درباره خلاء قانونی مساوات، در حقیقت ساز و کارهای نابخردانه توزیع قدرت در عرصه سیاست را آشکار کرده و امیدوار است که در این دوره جدید، این مهم جانب دقت اولیای امور بشود و خرابی های چندین قرن، آباد گردد. (عدل، ۱۳۸۹: ۹۳).

منظر فقهای مشروطه خواه

از علمای مشروطه طلب به فقیهانی روشن اندیش می توان اشاره کرد که شجاعانه و از سر باور صادق و موجه، به هواخواهی از اندیشه های مشروطه پرداخته اند. از این خیل از ملا عبدالرسول کاشانی صاحب رساله /انصافیه، می توان نام برد که از اسلام به عنوان دین آزادی یاد کرده و نظریه خود را در پیوند با قاعده لاضرر مطرح ساخته و بدین ترتیب، تفسیری نو از اسلام به عنوان دیانت آزادی و حکومت قانون به دست داده است. همچنین علمای دیگری نظیر: شیخ رضا دهخوارقانی در رسایی توضیح مرآم، با تأکید بر مفهوم لیاقت، به دریافتی از توزیع قدرت در مقایسه با انباشتگی و تمرکز قدرت سیاسی دولت اشاره کرده است. سپس عمادالعلمای خلخالی نیز، سلطنت مطلقه را فاقد مبنای قانونی و اندیشه ای بدون ضابطه دانست و عنوان کرد که «حکومتی که گاهی آدم کش را می نازد، بی تقصیر را می کشد، بی کفایت را حکومت می دهد، کاگزار را معزول می دارد، اموال مردم را می چابد و رعیت را غارت می کند، حکومت مطلقه است» (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۳۲۹-۳۳۹). شیخ اسماعیل محلاتی نیز، در رساله ای «اللتالی مربوطه فی الوجوب المشروطه»، در معنای سلطنت مشروطه یادآور می شود که در دولت مشروطه یا محدوده، فواید عامه و منافع کلیه سیاسیه و آنچه موجب صلاح و رشاد و باعث تمدن و عمران مملکت است، به عموم سکنه ای آن مملکت تعلق دارد نه اینکه مختص به یکی از آن ها باشد (محلاتی، ۱۳۸۶: ۵۸). نیز، از میان فقهای مشروطه خواه، میرزا محمد حسین غروی نائینی، صاحب رساله «تنبيه الامه و تنزيه المله»، دیدگاه هایی در موافقت با مشروطه خواهی از ورای استدلال و استنباط فقهی بیان داشته است. وی سرشت مشروطیت را در سه وجهه: قانون اساسی، مجلس شورای ملی و توضیح معنای آزادی می دانست و سلطنت مشروطه را از باب ولایت و امانت می شمرد و باور داشت که مانند دیگر انواع ولایت و امانت، و برای جلوگیری از تعدی از حدود امانت، باید به همان محاسبه و مراقبه و مسؤولیت کامله محدود شود. (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۴۸۵). با وصف این، تلقی میرزای نائینی از قانون تلقی مبتنی بر سنت قدمایی و دیدگاه شریعت محور است که برای درک درست و متناسبی از آن می باید با ظرفیت رویکرد شرعی و ذیل عقلانیت سنتی تفسیر و تشریح و تبیین گردد. (موسوی اصل، ۱۴۰۳: ۲۷۷). همچنین باید بیان داشت که رساله میرزای نائینی سرآغاز تحول در حکومت مندی جدید بود و در چهارچوب آن، به چگونگی حکومت و دخالت شهروندان جهت کارآمدی و پاسخگویی دولت پرداخته می شود. (هزاوایی، حسینی، ۱۳۹۸: ۱۹۴) در همان رساله میرزای نائینی در مقام پاسخ گویی به مغالطات مطروحه در باب مفهوم حریت، اصل مساوات، قانون اساسی و گماشتن هیئت نظار و عقد مجلس شورای ملی، با وارد دانستن لزوم مشارکت مردم در امر حکومت، با قوت هر چه تمام بر دیدگاه مشروطه خواهانه خود اصرار می ورزد. (نائینی، ۱۳۸۲: ۹۶-۱۲۱) (پرهام، ۱۳۷۸: ۲۷۰-۲۳۳).

نتیجه گیری

بنابر آنچه در این مقاله بحث و بررسی شد، می توان به این نتیجه رهنمون شد که خواست و تلقی از مشروطه نزد مشروطه خواهان، بازگویی صریح و نقادی بی پرده مناسبات قدرت حاکمه و نهاد سلطنت مطلقه بوده است. این خواست، به گونه ای همراه با نقد و ارائه نظر در هر دو ساحت شعر و نثر فارسی عصر مشروطه، بازتاب یافته است. افزون بر این موارد، از مهم ترین نتایجی که می توان بدان اشاره کرد، بیان راه های درمان و چاره جویی از قدرت، با زبانی ساده و بی پرایه و همه فهم بوده است. در همین بافت فکری باید در نظر داشت که این زبان، نسبت به آنچه از مفاهیم و نظریات حقوق عمومی بعد از مشروطه تا امروز مطرح شده و به کار رفته است، نادقیق و کلی و در مواردی رهنر نیز، بوده است. با وصف این، در ورای اندیشه های مطروحه در قوالب شعر و نثر، می توان به وضوح خواست قانون و آرزوی تحقق یافتن حکومتی مبتنی بر قانون و دولتی «با اساس» و «مشروط به قانون و خواست مردم» را ردگیری و نشانه

یابی کرد. نکته قابل تأمل اینکه، با وجود محدودیت‌های زبانی - واژگانی عصر مشروطه، متفکران و ادبای آن دوره، به نیکی توانستند به شیوه‌ای عامه فهم، صمیمی و جوشیده از درون مردم، بر ضرورت وجود مأمّن و پناهگاهی به نام «حاکمیت قانون» در جامعه انسانی و از آن مهم تر، بر مسئله پای بندی و الزام عملی همگان به قانون و بدون تبعیض، تأکید نمایند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:
نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۷۸). مشروطه ایرانی، تهران: نشر اختران.
- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۱). یا مرگ یا تجدد (دفتری در شعر و ادب مشروطه)، تهران: نشر اختران.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: انتشارات خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۹۳). اندیشه‌های طالبوف تبریزی، تهران: انتشارات پیام.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۵۷). اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: انتشارات پیام.
- اصیل، حجت‌الله. (۱۳۸۸). رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم الدوله، تهران: نشر نی.
- اویسی، میرزا سیدابراهیم خان؛ اویسی، میرزا علی محمد خان. (۱۳۸۶). حقوق بشری اساس سیاست مملکت و بیان‌نامه‌ی حقوق بشر، مقدمه و تحقیق علی‌اصغر حق دار، تهران: نشر شهاب.
- پرهام، باقر. (۱۳۷۸). نگاهی به نظریات نائینی در باب حکومت و بنیاد مشروعیت سیاسی، مندرج در باهم نگری و یکتانگری، تهران: انتشارات آگه.
- تیرنی، برایان. (۱۳۹۳). دین، قانون و پیدایش فکر مشروطه، ترجمه حسین بادامچی و محمد راسخ، تهران: نشر نگاه معاصر.
- حق دار، علی اصغر. (۱۳۸۶). حقوق بشری (اساس سیاست مملکت)، تهران: نشر شهاب.
- حق دار، علی اصغر. (۱۳۸۲). فریدون آدمیت و تاریخ مدنیت در عصر مشروطیت، تهران: نشر کویر.
- رحمت الهی، حسین، آقامحمدآقایی، احسان. (۱۴۰۲). تأملی در مناسبات دولت و شهروند (گذار از دولت مطلقه به دولت مشروطه)، تهران: خرسندی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷). ادوار شعر فارسی (از مشروطیت تا سقوط ساطنت)، تهران: انتشارات سخن.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۸۹). حکومت قانون، جلد دوم، تبریز: انتشارات ستوده.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۸۵). اندیشه‌ی خواجه نظام‌الملک، تبریز: انتشارات ستوده.
- عدل، مصطفی منصورالسلطنه. (۱۳۸۹). عدل، حقوق اساسی یا اصول مشروطیت، به اهتمام علی اصغر حق دار، تهران: نشر چشمه.
- عظیمی، فخرالدین. (۱۳۹۴). تأملی در نگرش سیاسی مصدق تهران: انتشارات خجسته.
- فروغی (ذکاالملک)، محمدعلی. (۱۳۸۲). حقوق اساسی (آداب مشروطیت دول)، تهران: انتشارات کویر.
- قاضی شریعت پناهی، ابوالفضل. (۱۳۷۷). بایسته‌های حقوق اساسی، تهران: نشر دادگستر.
- گرگی ازندریانی. (۱۴۰۰). مبانی حقوق عمومی، انتشارات جنگل، تهران.
- گل محمدی، احمد. (۱۳۹۲). چیستی، تحول و چشم انداز دولت، تهران: نشر نی.
- محلاتی، شیخ اسماعیل. (۱۳۸۶). در پرتو مشروطه‌خواهی (کتاب لثالی مربوطه فی وجوب المشروطه)، تهران: انتشارات صمدیه.
- مختاری، محمد. (۱۳۷۸). چشم مرکب (نو اندیشی از نگاه شعر معاصر)، تهران: انتشارات توس.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف. (۱۳۸۶). یک کلمه، به اهتمام علیرضا دولتشاهی، تهران: انتشارات بال.
- موسوی اصل، سید سعید. (۱۴۰۳). مقایسه رویکرد میرزای نائینی و میرزا یوسف خان مستشار الدوله در صورت بندی مفهومی «قانون جدید» در ایران، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۲۶، شماره ۸۵، ۲۸۸-۲۶۳.
- <https://doi.org/10.22054/qjpl.2024.67272.2759>
- نائینی، میرزا محمدحسین. (۱۳۸۲). تنبیه الامه و تنزیه المله، قم: انتشارات بوستان.
- وینسنت، اندرو. (۱۳۷۰). نظریه های دولت، حسین بشیریه، تهران: نشر نی.

هزاوایی، سید مرتضی، حسینی، فاطمه. (۱۳۹۸). مبانی فکری-فقهی در حکومت مندی ایرانی؛ گذار از مشروطه به پهلوی، دو فصلنامه پژوهشنامه میان رشته ای فقهی، سال هفتم، شماره دوم (پیاپی ۱۴)، صص ۲۰۸-۱۸۳.

<https://doi.org/10.30497/fiqh.2019.75385>

یوسفی، غلامحسین. (۱۳۸۶). دیدار با اهل قلم، گرازش گر حقیقت، جلد اول، تهران: انتشارات علمی.

References

- Ajoudani, M. (1999). Iranian constitutionalism. Tehran: Akhtaran Publishing.
- Ajoudani, M. (2002). Death or modernity (A notebook on constitutional poetry and literature). Tehran: Akhtaran Publishing.
- Adamiyat, F. (1970). The thoughts of Mirza Fath Ali Akhundzadeh. Tehran: Kharazmi Publications.
- Adamiyat, F. (2014). The thoughts of Talibov Tabrizi. Tehran: Payam Publications.
- Adamiyat, F. (1978). The thoughts of Mirza Aqa Khan Kermani. Tehran: Payam Publications.
- Asil, H. (2009). The treatises of Mirza Malkom Khan Nazem al-Dowleh. Tehran: Ney Publishing.
- Oveysi, M. S. E. K., & Oveysi, M. A. M. K. (2007). Human rights as the basis of state policy and the Declaration of Human Rights (Introduction and research by A. A. Haqdar). Tehran: Shahab Publishing.
- Parham, B. (1999). A look at Naini's theories on government and the foundation of political legitimacy. In Ba-ham negari va yektanegari. Tehran: Agah Publications.
- Tierney, B. (2014). Religion, law and the growth of constitutional thought (H. Badamchi & M. Rasekh, Trans.). Tehran: Negahe Moaser Publishing.
- Haqdar, A. A. (2007). Human rights (The basis of state policy). Tehran: Shahab Publishing.
- Haqdar, A. A. (2003). Fereydun Adamiyat and the history of modernity in the constitutional era. Tehran: Kavir Publishing.
- Rahmatollahi, H., & Aghamohammadaghaei, E. (2023). A reflection on state-citizen relations (Transition from absolute state to constitutional state). Tehran: Khorsandi.
- Shafiei Kadkani, M. R. (2008). Periods of Persian poetry (From constitutionalism to the fall of the monarchy). Tehran: Sokhan Publications.
- Tabatabai, S. J. (2010). The rule of law (Vol. 2). Tabriz: Sotoudeh Publications.
- Tabatabai, S. J. (2006). The thought of Khajeh Nizam al-Mulk. Tabriz: Sotoudeh Publications.
- Adl, M. M. al-S. (2010). Adl: Constitutional law or the principles of constitutionalism (Edited by A. A. Haqdar). Tehran: Cheshmeh Publishing.
- Azimi, F. (2015). A reflection on Mosaddegh's political outlook. Tehran: Khojasteh Publications.
- Foroughi (Zoka al-Molk), M. A. (2003). Constitutional law (The etiquette of constitutional states). Tehran: Kavir Publications.
- Qazi Shariatpanahi, A. (1998). Essentials of constitutional law. Tehran: Dadgostar Publishing.
- Gorji Azandariani, A. A. (2021). Foundations of public law. Tehran: Jangal Publications.
- Golmohammadi, A. (2013). The nature, evolution and prospect of the state. Tehran: Ney Publishing.
- Mahallati, S. I. (2007). In the light of constitutionalism (The book La'ali marbuta fi vujub al-mashruta). Tehran: Samadieh Publications.
- Mokhtari, M. (1999). The compound eye (New thinking from the perspective of contemporary poetry). Tehran: Tous Publications.
- Mostashar al-Dowleh, M. Y. (2007). One word (Edited by A. Dolatshahi). Tehran: Bal Publications.
- Mousavi Asl, S. S. (2024). Comparing the approaches of Mirza Naini and Mirza Yusuf Khan Mostashar al-Dowleh in the conceptual formulation of the "new law" in Iran. *Public Law Research Quarterly*, 26(85), 263–288. <https://doi.org/10.22054/qjpl.2024.67272.2759>
- Naini, M. M. H. (2003). Tanbih al-ummah wa tanzih al-millah. Qom: Bustan Publications.
- Vincent, A. (1991). Theories of the state (H. Bashiriyeh, Trans.). Tehran: Ney Publishing.

- Hazavei, S. M., & Hosseini, F. (2019). Intellectual-jurisprudential foundations of Iranian governmentality: Transition from constitutionalism to the Pahlavi era. *Interdisciplinary Journal of Jurisprudence*, 7(14), 183–208. <https://doi.org/10.30497/fiqh.2019.75385>
- Yousefi, G. H. (2007). Meeting the men of the pen: Reporter of truth (Vol. 1). Tehran: Elmi Publications.